

ДО ПИТАННЯ ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ ЗНАКІВ

© Домбровський Б.Т., 2004

Запропоновано підставу для класифікації знаків. Наведено необхідні і достатні умови появи знаків та їх фіксації. Обґрунтовано розподіл знаків на естетичні та лінгвістичні. Визначено тенденції еволюції знаків. Розкрито природу символу і дескрипції.

Offered reason for categorizations of signs. Brought necessary and sufficient conditions of appearance of signs and their fastening. Motivated division of signs on natural and linguistical. Determined trends to evolutions the signs. Revealed nature of symbol and descriptions.

Теорія знакових систем або семіотика виникла шляхом узагальнення поняття знака, запозиченого з мовознавства. Звідси за аналогією походять і розділи семіотики: синтактика, семантика і прагматика [9]. Успадковано і загальний підхід до системи знаків як до мови. Таким чином, разом із загальними положеннями мовознавства, деякі з них переважно були плідними, успадкований і "первородний гріх" поточної мови: семантична прозорість виразів щодо позначених ними предметів, властивостей, ситуацій тощо. Натомість великий клас знаків, що називаються естетичними, цієї властивості не посідає. Наслідком успадкованого "гріха" стали труднощі, що виникають при спробі класифікувати довільні знаки, а не тільки вирази мови [10]. **В роботі запропонована** підстава для розподілу знаків на естетичні та лінгвістичні та її використання для побудови шкали, за якою впорядковуються знаки, що належать до зазначених класів.

I. Вступ. Загально визнаної класифікації знаків не існує. Найбільш поширеною є класифікація Пірса Ч.С. [1, с. 200], запропонована ще у ХІХ ст. Пояснити труднощі, що виникають при спробі класифікувати знаки, можна на прикладі поточної мови. Загально відомо, що поточна мова постійно змінюється. Отже, до того, що постійно змінюється, важко прикласти сталу мірку. Ця трудність помітна ззовні. Справжня причина полягає у тому, що мова народжується в душі, тобто в середині, бо "від повноти серця говорять уста" (Мф.12, 34). Отже, якщо душа постійно змінюється – це означає, що змінюється не тільки мова, але й світогляд її носія. Тоді зміни стають непоміт-

ними і це викликає додаткові труднощі у класифікації знаків; тоді, можливо, слід шукати не границі типології, а принаймні встановити тенденції еволюції знаків за умови збереження вихідних, первинних та суттєвих ознак (атрибутів) знаків.

II. Про процеси і результати. Якщо ми говоримо про еволюцію знаків, то варто розглядати й ті процеси, які викликають їх появу. Отже, ми припускаємо, що знак є результатом певних процесів. Таким чином, в основу дослідження знаків закладено поняття процесу і результату. Першою спробою зв'язати ці поняття з поняттям знака була робота К. Твардовського "Про дії і вивори" [2]. В цій праці знак трактується як артефакт і зазначені передумови його збереження у матеріалі, що було відзеркалено у понятті петрефакту (*від грец. петрос – камінь*).

Якщо знак є результатом, то, правдоподібно, не всякий результат є знаком. Одразу зазначимо, що природні процеси безрезультатні. Результат, що є знаком, – це циклічний процес, який може довільно відтворюватись у внутрішньому або внутрішньому та зовнішньому досвідах. Ці дві умови дають змогу виключити прикмети, які інколи включають до складу знаків. Які умови відтворення процесів? Загалом їх можна назвати диспозицією, в основі якої знаходиться принцип: подібне подібним пояснюється, пізнається, подібним й повторюється. Як оптимізувати повтори, наприклад, заради економії? Оскільки будь-який процес сприймається через свій матеріальний субстрат, то ефективніше буде зафіксувати результат процесу у матеріалі і пред'являти

реципієнту. Отже, комунікація стає пасивною, оскільки з неї виключений той, хто є причиною виникнення процесів, а залишається той, хто їх відтворює, сприймаючи в належний спосіб оформлений субстрат; саме цього достатньо для класифікації знаків: комунікативний аспект у питанні класифікації актуальних знаків зайвий.

III. Розподіл знаків на підставі понять процесів і результатів. Інколи всі знаки без наведення підстави розподілу ділять на лінгвістичні і естетичні¹ [3, с.73]. Підставою для такого розподілу необхідно вважати процеси і результати, які цим видам знаків притаманні в момент їх появи. Так, лінгвістичні знаки еволюціонували від усної мови до писемної, яка превалує сьогодні в інформаційному просторі, тобто спочатку такі знаки мали динамічний характер, а в момент їх фіксації набували статичного характеру, зберігаючи тим не менш процесуальну компоненту під час їх сприйняття; лінгвістичні знаки, або просто мова, не тільки виражає динаміку, але, як писав В. Гумбольдт, "вона не є продуктом діяльності (ergon), а діяльністю (energeia)" [4, с. 73]. Естетичні ж знаки еволюціонували від статуарних зображень до динамічних. Отже, впорядковувати знаки можна за шкалою динаміка – статика.

IV. Необхідні умови появи знака та достатні умови його фіксації. Необхідна умова появи знака – це циклічність певних процесів. Достатні умови – це умови фіксації знака, тобто петрефакту: об'єктивного та довільного (завдяки суб'єкту) відтворення циклічного процесу. Такою достатньою умовою є обмеження простору. Простір обмежується по трьох координатах (наприклад, у скульптурі), але частіше і радикально по одній, утворюючи площину, яка здебільшого виконувала роль стіни. Свідоме обмеження і використання стіни призводять до появи того, що названо нами феноменом "стіни"; "стіна" – це спеціально підготовлена площа для фіксації знаків. Топос "стіни" визначається як перетин двох пар променів проекції погляду у зворотній та прямій перспективах. Відповідно з цим ми отримуємо на "стіні" зображення у зворотній, прямій перспективі, або плоске зображення, яке

ми називаємо нульовою перспективою. Саме на "стіні" першими з'явилися естетичні знаки, а пізніше – лінгвістичні, спочатку у нульовій перспективі (плоскі зображення), потім у зворотній (зображення на іконах), і тільки у добу Ренесансу — у прямій перспективі; лінгвістичні знаки (навіть ідеографічні) зображаються у прямій перспективі.

V. Естетичні знаки. У Пірса Ч.С. знаки поділяються на іконічні, індекси (ми будемо їх називати індексами-схемами) та символи [1, с. 204]. Предметно-ситуативне співвідношення цих знаків можна окреслити включенням: символи \subset індекси-схеми \subset іконічні знаки. Розподілу знаків на естетичні та лінгвістичні Пірс не проводить. Ми ж виділяємо лінгвістичні знаки в окремий розряд на тій підставі, що в "чистому" вигляді мова є процесом, а не витвором людини, як естетичні знаки, які є результатом людської творчості. Натомість писемна (а не усна!) мова, безсумнівно, є результатом творчості людини, але оскільки смисл виразів тісно пов'язаний з їх виглядом (як колись казали: план змісту слідує за планом вираження, або точніше – семантичним властивостям виразів відповідають синтаксичні еквіваленти), то ми й надалі будемо розглядати мову як процес, незважаючи на її матеріальні шати. Все сказане про лінгвістичні знаки стосується й штучних мов, які тільки тому й називаються мовами, що зберігають процесуальну компоненту.

Але справжня ієрархія естетичних знаків (а не предметно-ситуативне включення елементів одного зображення у друге), як і їх належність до знаків взагалі обґрунтовується розміщенням на шкалі динаміка–статика; знаки, які набрали динамічного характеру перестають бути знаками, а утворюють "свій" простір в імагінативному світі. Тут варто говорити про візуальний ряд (як у кіно), який не прочитується, а переживається. Ось чому про динамічне зображення ми радше говоримо як про художній образ, а не знак, тоді як про ікону, що втілює спокій, – виключно як про іконічний знак.² Це ж зауваження стосується і знаків-індексів та символів; символ абсолютно

¹ Прикметник "естетичний" тут розуміється у кантівському (етимологічному) смислі як "айстетіс" (відчуття).

² Зображення ікони не переживається емоційно, а сприймається "у тиші".

статичний знак, хоча і може бути включений у поле зображення індексу чи іконічного знака. Ось чому всі естетичні знаки часто називають символічними. Від символу потрібно відрізнати алегорію: вона завжди зберігає динамічний характер зображуваних постатей.

Отже, символ – це граничний знак, до якого може еволюціонувати іконічний знак через проміжний знак-індекс. Символ зберігає обмеження простору, які втілені у стіні, а, отже, і у "стіні" він еволюціонує до стіни: узагальнений смисл символу – заборона. В зв'язку з цим придивимось уважніше до символу.

Робіт, в яких висвітлюється проблема символу, дуже багато. Питань, пов'язаних з природою символу, також безліч: від загальних тверджень, що уся людська культура є символічна, до відділення символу від алегорії, від широкого і неясно зрозумілого символізму естетичних знаків до ригористичного і чіткого символу у так званих символічних або штучних мовах.

Алегорію зразу можна відділити від символічного зображення, зауваживши, що алегорія зберігає динаміку ситуації, яка представлена у різноманітних художніх жанрах: від притчі, казки та байки до скульптурних постатей, наділених різноманітними здатностями діяти, вершити, виконувати, наділяти, охороняти тощо. Разом з тим динамізм мови не варто плутати з динамізмом алегорії: слово безпосередньо прирівнюється до дії, наприклад, у наказовому способі його використання, натомість алегорія завжди має непрямий, переносний смисл, завдяки чому у так званих алегоричних образах смисл може бути переданий як за допомогою естетичних знаків, наприклад, скульптур, так і лінгвістичних (художніх образів).

Складніше розібратися із символом як естетичним витвором та символом штучної мови. Зауважмо, що в усіх працях, в яких розглядається символ, підкреслюється зв'язність його складових частин [5, с. 33]. Якщо ці частини відділити, то символ перестав бути символом. Потракуємо цю зв'язність як заборону розбирати символ. Ось чому символ "еволюціонує" до "стіни", зберігаючи заборону стіни. (Тут не місце з'ясувати заборону як етичну категорію, що з'являється як стіна, та естетичний феномен "стіни" як передумову фіксації (достатню умову появи) знаків, і насамперед символів.)

Тепер зрозуміло, чому штучні мови називають символічними. В останньому пункті індуктивного визначення складних знаків міститься заборона зараховувати знаки, що не підпадають під вищезазначені пункти визначення, до виразів мови. Ця заборона відноситься до групи правил побудови, а не групи правил перетворення (виводу) знаків, яка власне і надає символічній системі характер мови, тобто динамічний.

Роль естетичних знаків залежить від місця та простору. Символ не є винятком, але в певному сенсі він є абсолютним знаком, оскільки заборона не скасовується через її невизнання; невизнання (або незнання) може лише привести від "стіни", на якій зображається символ, до стіни, тобто еволюціонувати символ може тільки у напрямку регресу, а не прогресу: прогрес його розкладає на частини (а не на елементи!).

VI. Лінгвістичні знаки. Незважаючи на динамічний характер мови вона є замкненою системою щодо носіїв мови, в тому числі й окремого носія, а не щодо простору і часу. Зокрема, рефлексивність забезпечує мові її універсальність. Еволюція мови пов'язана з еволюцією її носія і в загальному обмежується правилом: дозволено все, що не заборонено. Якщо заборона порушується, то вона відчужується від носія мови у вигляді стіни, залишаючи дієвий характер самій мові. Щоправда, відбувається це інакше: оскільки відділити мову від носія все ж таки неможливо, хоча в той чи інший спосіб спроби заборонити говорити історії відомі, то обмежується не мова, а її носії (за стінами).

Класифікація лінгвістичних знаків – це не семіотична класифікація, вона проходить у надрах самої мови. Першою такою класифікацією була класифікація на частини мови у граматиці. Історичне мовознавство лише сперечається щодо того, яка частина мови була найпершою: іменник чи дієслово? Чаша терезів схилилась то на користь іменника, то на користь дієслова. Надзвичайно сильним аргументом на користь дієслова була давньоєврейська мова, в якій іменники мають дієслівне походження. Тому, на нашу думку, іменник та прикметник з'явилися пізніше. Не тільки усна мова, а й

писемна неодмінно повинні зберігати свою дієвість, для чого вони мають свої вбудовані механізми захисту динаміки.

Що ж забезпечує мові її дієвість? Не дієслово, щодо якого сперечаються мовознавці. Для такої суттєвої характеристики мови, як процесуальність, окремі частини мови (іменник, дієслово, прикметник тощо), а, отже, окремі слова, не є вирішальними. Це означає, що не атомарними виразами забезпечується динамізм мови, а молекулярними. Довгий час єдиною такою конструкцією було – з граматичної точки зору – речення, а з логічної – судження. Застосовуючи критерій розподілу явищ на процеси і результати, запитаємо: що у судженні є процесом, а що результатом? Очевидно, результатом є оцінка "істина". Але поки що будемо говорити про оцінку взагалі.

Жодна частина мови, про які сперечались мовознавці, а зокрема дієслово і іменник, не використовуються для оцінок. А от прикметник в поточній мові не тільки *implicite*, але й *explicite* використовується у ролі оцінки: про якусь річ, наприклад, про людину можна сказати, що вона добра (зла), істинна (в сенсі – справжня), але й прекрасна та гидка, і, звичайно, весела, спритна тощо. Оцінювати можна річ, котра в якийсь спосіб дана, існує. Про неіснуючу в жодному сенсі річ нічого сказати не можна, не можна висловити жодної оцінки, жодної характеристики. При оцінюванні ми переконані в існуванні речі, а це значить, що відоме її ім'я. А, отже, немає потреби вказувати на річ в той, чи інший спосіб. Коли річ відома (відоме її ім'я), то можна одразу приписати їй характеристику (оцінку). Сьогодні оцінка реалізується у інверсному порядку слів речення. Наприклад, коли ми бачимо троянду, або знаємо про яку конкретну квітку йдеться, то можна одразу констатувати: "Червона троянда". Таким чином, інверсний порядок слів свідчить про оцінку. Коли ж річ невідома, то спочатку вона називається, а потім їй надаються ознаки, оскільки спочатку потрібно привернути до неї увагу. Це прямий порядок слів у реченні. Наприклад, "Троянда є червоною". Логічна форма судження також допускає цю інверсію: $S \in P$, або $P(S)$. Ці форми логічно еквівалентні: $S \in P \equiv P(S)$. Перша пов'язана з процесом судження, а

друга – з результатом (з істиннісною, а навіть з естетичною оцінкою). Можна було б сказати й так: процес = результату (в логічному сенсі). Тому-то мова зберігає дієвість, коли вона істинна. (Слово, що не розходиться з ділом, називається істинним, і навпаки, – хибним.)

З цими міркуваннями знаходиться в згоді кореспондентська теорія істини, як Арістотеля, так і А. Тарського. Саме Тарський у дефініції істини подав умови, за яких процес (виконання формули) = результату ("істині") [6, с. 60]. Можна цю дефініцію подати і у суто конвенціональному вигляді, наприклад:

речення "сніг падає" є істинним тоді і тільки тоді, коли сніг падає,
або інакше:

<назва речення> (тобто результат) є <істиною> (знову ж результатом) тоді і тільки тоді, коли <реченню, в якому називається явище, стан, приписується властивість>, (а, отже, процес, бо в дійсності все є процесом, більше того, природні процеси безрезультатні) [7, с. 80].

Отже, знову ми бачимо в певному сенсі ототожнення результату і процесу, а тому істинність зберігає дієвість мови. А чи існують інші молекулярні конструкції, окрім речення (судження)? Так, це – дескрипції.

Що є результатом дескрипції? На результат вказує інтенціональне відношення. А вказує воно на трансцендентний предмет, а не іманентний, який створюється у відповідному акті уяви. Натомість іманентний (уяві) предмет існує доти, поки існує уява суб'єкта, та й сам суб'єкт. Це існування ніщо інше, як збурені процеси життєдіяльності, а все ж таки процеси! Таким чином, трансцендентальний предмет є результатом процесів уявлення іманентного предмета, а співвідношення між цими предметами є відношенням частини і цілого: трансцендентний предмет є частиною іманентного предмета. Але ж частина \neq цілому, тому й трансцендентний предмет \neq іманентному предмету, тому і у дескрипції (на відміну від судження) результат \neq процесу. (Тут процес – це акт представлення іманентного предмета, який невід'ємний від цього акта, а тому акт може ототожнюватись з предметом). Отже, акт (процес) представлення іманентного предмета \neq трансцендентному предмету.

Незважаючи на те, що ми редукували іманентний предмет до процесу, він все ж таки сприймається не як процес, а як предмет. Таким чином, у дескрипції насправді йдеться про єдиний предмет представлення та його частину [8, с. 133]; відношення частина-ціле віддзеркалюється у родовому відмінку, наприклад "нинішній король Франції", або конструкцією "той ..., що ...", наприклад, "та троянда, що червона"³. Обидві конструкції у своєму складі не містять синтаксичного еквівалента процесу на кшталт сполучника "є" у судженні, який елімінується у формі результату судження⁴, бо ми маємо справу з двома результатами представлення одного предмета: цілим та частиною. Зрештою, інтуїтивно зрозуміло, що частина представленого предмета та й сам предмет становлять єдине ціле, а, отже, між цими об'єктами існує статичне відношення невизначеної (звідси й невизначена дескрипція) та невід'ємної (як наслідок іманентності уяві) частини та цілого (представленого предмета).

Отже, конструкція дескрипції тяжіє до статичності, яка ліквідується у так званому герменевтичному колі контексту: щоб ідентифікувати частину потрібно мати поняття про ціле, а ціле дається у своїх частинах.

VII. Закінчення. Діахронічний підхід у класифікації знаків дає змогу констатувати, що естетичні знаки стають динамічними, а лінгвістичні втрачають у дієвості, набуваючи зображувального характеру. "Останнім притул-

ком" для естетичних знаків є символ, а для лінгвістичних – дескрипція (часто прихована) на місці суб'єкта судження. Але як символ, так і дескрипція – один — зберігаючи статичність, а друга — набуваючи її, – еволюціонують до "стіни", а навіть стіни, яка не може не бути статичною, оскільки це її визначальна ознака. Залишається нагадати, що стіна (не "стіна"!) є втіленням заборони, а, отже, категорією не естетичною, а етичною.

1. Пирс Ч.С. *Избранные произведения.* — М., 2000. 2. Твардовский К. *О действиях и результатах* // К. Твардовский. *Логико-философские и психологические исследования.* — М., 1997. 3. Ветров А.А. *Семиотика и ее основные проблемы.* — М., 1968. 4. Гумбольдт В. *О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода* // В.А. Звегинцев. *История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях.* Ч. I. — М., 1960. 5. Лосев А.Ф. *Проблема символа и реалистическое искусство.* — М., 1976. 6. Тарский А. *Понятие истины в языках дедуктивных наук / Философия и логика Львовско-Варшавской школы.* — М., 1999. 7. Тондл Л. *Проблемы семантики.* — М., 1975. 8. Твардовский К. *К учению о содержании и предмете представлений* // К. Твардовский. *Логико-философские и психологические исследования.* — М., 1997. 9. Резников Л.О. *Гносеологические вопросы семиотики.* — Л., 1964. 10. Дж. Ділі. *Основи семіотики.* — Львів, 2000.

³ Ми тут не розкриваємо роль оператора дескрипції або використання дескрипції на місці суб'єкта судження, оскільки використання дескрипції у поточній мові часто спотворює "логічну" форму дескрипції та змінює її *modus significandi*. Щодо самої конструкції "та ..., що ...", то у прикладі "та троянда, що червона" колір троянди є атрибутом іманентного (уяві) предмета, а тим самим він опосередковано свідчить про його "існування".

⁴ В цьому місці не можна не звернути увагу на ідентичність вираження у мові процесу судження та його результату: як одне, так і друге передається одним словом – "судження". Чи це не найкраще свідчення зазначеної вище рівності процесів (судження) і результатів (судження)! Можливо ця ідентичність у поточній мові свідчить не про "істину" (логічну), а про "правду" (життєву). Додамо, що зазначена особливість притаманна більшості слав'янських мов, тоді як, наприклад, у німецькій для судження-процесу є окреме дієслово (*urteilen*), а для судження-результату — іменник (*das Urteil*).